

Віктор Котигоренко

**СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ
РЕПАТРІАНТІВ:
КОНТЕКСТ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН**

Кримськотатарський народ в основній своїй масі повернувся на батьківщину. Він адаптується до суспільних відносин, які склалися в автономії після депортації, і одночасно продукує зміни в цих відносинах та поведінці їх учасників. Ці процеси являють протиборство

двох тенденцій: з одного боку, поліетнічну консолідацію на ґрунті забезпечення рівних громадянських прав мешканців автономії, незалежно від їхньої етнічної приналежності, посилення почуттів їх регіональної та загальноукраїнської ідентичності, а з іншого – активізацію ізоляціоністських тенденцій етнічного життя, етногрупову консолідацію і продукування ситуацій міжетнічної напруги.

Політична ситуація і політичні відносини та дії належать до визначальних чинників формування якості, векторів і тенденцій соціально-адаптаційних змін. Звідси необхідність їх спеціального дослідження, зокрема в частині ситуації, що склалася в період між парламентськими виборами та виборами до Верховної Ради АРК і місцевих рад у 2002 та 2006 роках.

Спробу викладу результатів такого дослідження зроблено автором у пропонованій статті. Її джерельну основу становлять документи, а також література з кримськотатарської проблеми, які вже були об'єктом низки історіографічних розвідок¹. Серед останніх можна виділити книгу О. Рафальського, в якій проаналізовано насамперед праці, що стосуються депортації та її безпосередніх наслідків для репресованого народу, а також деяких сюжетів боротьби кримських татар за повернення на історичну батьківщину і політичного спротиву, що чинила цій боротьбі радянська система. Відповідними сюжетами автор обмежив і коло авторів, чії праці були піддані історіографічному вивченню.

Тим часом кримськотатарська проблема за своїми витоками, перебігом подій, за формами і методами її вирішення являє особливий суспільно-історичний контекст, дослідження якого здійснюється на основі багатостороннього підходу, з позиції політематичності. Виокремлення основних тем, в річищі яких здійснюються історичні та політологічні дослідження проблем, що їх нині доводиться розв'язувати кримським татарам і Українській державі та всьому українському поліетнічному соціумові, здійснено в публікаціях В. Котигоренка та М. Панчука.

М. Панчук є автором ґрунтовної журнальної статті в “Історичному журналі”², а також опублікованих ним спільно з О. Рафальським Розділу 1 колективної монографії “Крим в етнополітичному вимірі” (К.: Світогляд, 2005. – С. 13 – 56) та статті в “Кримських студіях”³.

В цих публікаціях джерела та література з кримськотатарської проблеми проаналізовані як складова історіографії етнополітичного розвитку Криму упродовж кінця ХІХ – початку ХХІ століття. Особлива цінність історіографічних розвідок М. Панчука полягає в дослідженні теми в контексті загальних тенденцій історіографічного процесу на вітчизняних теренах, а також в обґрунтуванні автором необхідності і шляхів подолання негативних стереотипів в науковому осмисленні та суспільних оцінках ролі кримськотатарської спільноти в давній і сучасній історії України – стереотипів, нав’язаних науковій громаді й широкому суспільному загалу спершу на угоду імперським амбіціям царської Росії, а згодом – російськоцентричним концепціям радянсько-комуністичної політики та ідеологізованої історіографії.

Аналіз кримськотатарського контексту політичних відносин в Криму переконує, що частина суспільних суб’єктів з різними політичними та економічними інтересами в якості засобу реалізації цих інтересів обрали конфлікт. Це стало очевидним з самого початку масового повернення кримських татар на батьківщину з місць депортації⁴. Подібною ситуація залишається й досі попри те, що значна частина конфліктогенних проблем у політичному сегменті суспільних відносин в Криму юридично врегульовані. Однак це врегулювання не всіма приймається як даність.

Підписання у 1997 році широкомасштабного договору між Україною і Росією, а також досягнення угоди щодо Чорноморського флоту задекларувало взаємовизнання сторонами існуючих міждержавних кордонів. Таким чином остаточно інституювалась українська належність Криму і Севастополя. Щоправда, це не вгамувало деяких російських націонал-радикально орієнтованих політиків (московський мер Ю. Лужков, приміром, досі називає Севастополь одинадцятю “префектурою” Москви), але поклало край територіальним і статусним дискусіям на офіційному міждержавному рівні. Відтоді заохочування сепаратистських настроїв серед кримчан означало б порушення норм міжнародного права і пряме втручання в справи суверенної Української держави. Було покладено край сподіванням російських політиків збільшити національний геополітичний ресурс шляхом відокремлення від України Криму, а кримських

сепаратистів позбавлено підстав апелювати до своїх однодумців у владі Російської Федерації. Отже, посилювалась схильність місцевої політичної еліти до компромісу з центральною українською владою. Однак частина цієї еліти й досі плекає надії на встановлення особливих відносин з Росією.

Під час обговорення депутатами ВР автономії узгодженого із чинною Конституцією України проекту нової Конституції АРК у листопаді 1998 року голова кримського парламенту Л. Грач зайняв лояльну позицію щодо органів влади і правового поля України. Це дало змогу в грудні того ж року прийняти документ у загалом безконфліктній атмосфері⁵. Однак нова Конституція Криму отримала негативну оцінку з боку кримськотатарських лідерів. Голова Меджлісу М. Джемільов розцінив цей документ як засіб перетворити Крим на “виключно російський плацдарм на території України з майже бонапартистськими повноваженнями комуністичного лідера цього (кримського – В.К.) парламенту”, маючи на увазі Л. Грача як основного лобіста Конституції автономії. Один з чільних представників Меджлісу Н. Бекіров висловив обурення з приводу того, що проект Конституції було розроблено і подано без участі кримських татар. Цим документом, на його думку, відверто встановлювався політичний, мовний і культурний пріоритет російськомовного населення автономії⁶.

Різко негативна реакція кримськотатарської політичної еліти на Конституцію АРК 1998 року відбивала, окрім іншого, накопичене нею невдоволення ставленням місцевих властей до кримськотатарського представництва у владі. Так, Конституція АРК не передбачає гарантій щодо депутатських місць для представників репатріантів. Крім того, готуючи відповідний проект, кримська влада свідомо ігнорувала Меджліс, черговий раз спровокувавши на конфронтацію його лідерів і кримськотатарський загал. Р. Чубаров мусив заявити: “Для того щоб Конституцію підтримали, її треба писати в Києві разом із представниками кримського парламенту і обов’язково врахувати кримськотатарський фактор... І найголовніше, що не влаштовує в запропонованому документі особисто мене, – це відсутність захисту інтересів кримських татар... Таким чином, саме Л. Грач (тодішній Голова ВР АРК, комуніст – В.К.) закриття шлях до інтегруван-

ня кримських татар у систему представницької влади Автономної Республіки Крим”⁷.

І все ж наприкінці 1990-х років влада Криму почала робити деякі кроки в напрямі ширшого залучення кримських татар до державно-політичного життя. Не останню роль у цьому зіграло утворення в травні 1999 року при Президентові України консультативно-дорадчої Ради представників кримськотатарського народу, до складу якої увійшли всі 33 члени Меджлісу. Відповідний Указ Президента України подав приклад компромісу, якого можна досягти не порушуючи чинного законодавства навіть за умов правової неврегульованості питання про статус Меджлісу як представницького органу кримських татар (пропозиції легалізувати Меджліс шляхом реєстрації його як громадської організації або політичної партії не приймаються ним як такі, що понижують його фактичний статус). 24 травня 1999 року Постановою Ради Міністрів АРК № 182 “Про заходи по розв’язанню проблем кримськотатарського народу” подібна президентській рада була створена при кримському урядові. Управлінню справами РМ АРК було доручено підготувати пропозиції щодо створення кадрового резерву з-поміж кримських татар і формування бази даних на кримських татар - випускників вузів для наступного їх працевлаштування на підприємствах і в установах⁸.

Разом з тим, залучення кримських татар до участі в органах виконавчої влади відбувається повільно. На 1999 рік частка кримських татар у населенні Криму досягла 12%. Питома ж вага їх в органах влади становила 5,5%. За іншими джерелами – взагалі 1,5%. В органах внутрішніх справ кримських татар було 1,3%⁹. На початок 2001 року представництво народу в урядових структурах становило лише 2,3%¹⁰. На кінець 2002 року, за даними Управління внутрішньої політики та інформаційних технологій РМ АРК, представництво кримських татар в органах виконавчої влади автономії дорівнювало 5,2 % (219 держслужбовців з 4 207), в тому числі: управління справами РМ АРК – 3, міністерства – 18, республіканські комітети – 29, райдержадміністрації – 95, органи місцевого самоврядування – 69 осіб¹¹.

Такий міжетнічний “розподіл” влади викликав у кримських татар підозри щодо таємної змови проти них місцевого керівництва.

Саме таке сприйняття ситуації відбилося в заяві Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України від 2 вересня 2000 року. В цьому документі правопорушення проти кримських татар з боку влади одного з районів були охарактеризовані як такі, що мають систематичний, а в деяких випадках тривалий характер, здійснені добре організованою групою осіб з використанням їхніх посад, засобів і ресурсів. На підставі цих висновків була висунута версія про існування в районі злочинного угруповання на зразок расистського Ку-клукс-клана та про причетність до нього глави райдержадміністрації, керівників районної міліції та районного прокурора¹².

Небажання керівництва автономії відновити квоти для кримських татар при формуванні місцевих владно-управлінських структур спричинило хвилю політичних протестів зі сторони народу-репатріанта. У травні 2000 року кримські татари влаштували наметове містечко біля будинку Верховної Ради АРК. У заяві Президії Меджлісу від 31 травня 2000 року з приводу цієї акції було повторено головну вимогу – забезпечити гарантоване представництво кримських татар в органах влади, бо “навмисна політична сегрегація кримських татар не дає користі нікому і лише створює на порожньому місці вогнище конфлікту між людьми різних національностей”¹³.

Відповідальність за небезпеки такого розвитку політичної ситуації лідери кримських татар покладали на комуністів автономії, яких вони вважали головними винуватцями скасування квотного принципу. При цьому “соціологічні “заміри” показують наявність не тільки у кримських татар, а й серед загалу населення автономії усвідомлюваного чи підсвідомого відчуття зв’язку між рівнем міжетнічної напруженості на півострові, з одного боку, та владними можливостями комуністів – з другого. До такого висновку спонукають результати опитувань, проведених Інститутом соціальних і політичних досліджень Академії педагогічних наук (АПН) України, а саме: до 1998 року рівень міжетнічної напруженості в Криму був достатньо низьким, кількість тих, хто очікували конфлікту, не перевищувала 20%; після приходу там до влади комуністів, висунувці яких стали домінувати у Верховній Раді АРК, а її саму очолив лідер місцевої парторганізації Л. Грач, вже в 1999 році рівень міжет-

нічної напруженості різко і відчутно зростає – піднімається втричі, досягаючи 61%, і так тримається аж до 2001 року; після програшу комуністів на виборах 2002 року цей рівень різко спадає – до тих самих 20%. У ті ж роки паралельно із соціологічними опитуваннями аналізувалася регіональна кримська преса. Виявилося, що саме в названий міжвиборний період тиражувалися найбільш агресивні статті стосовно певних етнічних груп. Отже, науковці виявили пряму залежність між діями певних політичних сил і рівнем міжетнічної напруженості на півострові¹⁴.

Ще одним тогочасним свідченням цієї залежності було наростання протестних настроїв серед кримських татар внаслідок “маневрів” керівників кримської організації Компартії України у зв’язку з їх підготовкою до призначених на березень 2002 року чергових виборів депутатів ВР АРК та місцевих органів влади. Йдеться про оприлюднення лідером кримських комуністів Л. Грачем наміру висунути від компартії кількох кандидатів – кримських татар до парламенту автономії. Реакція М. Джемільова була такою: “... радянські фокуси Грача стосовно нас не пройнуть. Ця людина так і не зрозуміла і не хоче зрозуміти, що ми доб’ємося представництва не просто етнічних кримських татар, а обрання представників кримськотатарського народу, які, ясна річ, повинні бути обрані саме цим народом, а не комуністами або ким би то не було ще. ... Оскільки серед кримських татар комуністів практично немає, а якщо і є, то їх можна перерахувати на пальцях, то грачевські депутати, якими б вони не були чистокровними кримськими татарами, зрозуміло, не будуть розглядатися як представники нашого народу. Вони будуть розглядатися як представники тієї партії, яка перешкоджає поновленню законних прав нашого народу”¹⁵.

Енергійні й ініціативні дії політичних лідерів кримських татар на електоральному полі автономії на стали марними. Після виборів 31 березня 2002 року ситуація з кримськотатарським представництвом у складі депутатів рад різного рівня суттєво покращилася: 8 мандатів – у ВР АРК (разом з одним обраним висуванцем Компартії України), 992 (13,9 %) у місцевих радах, з них 63 (4,9%) – у містах республіканського значення, 839 (16 %) – у сільських районах. Є підстави погодитися, що поряд з іншими чинниками цьому

сприяли такі фактори: понад 60-тисячне, порівняно з 1998 роком, збільшення чисельності кримських татар–виборців (внаслідок дії новоприйнятого закону “Про громадянство України” та двосторонньої угоди між Україною й Узбекистаном щодо питань громадянства депортованих осіб та їх нащадків); порівняно висока активність виборців; вдало організована кампанія з узгодження єдиних кандидатів від кримських татар у виборчих округах; обстоювання цими кандидатами програм, актуальних для всіх громадян байдуже від їх етнічної належності¹⁶. Однак підсумки виборів 2002 року не змінили переконання лідерів Меджлісу в тому, що “за умов, коли дійсний вибір кримськотатарського електорату, який перебуває у непорівнюваній кількісній меншості, не буде деформуватися арифметичною більшістю голосів кількісно переважаючого некримськотатарського електорату, тільки тоді кримські татари матимуть реальні можливості не тільки брати участь у виборах, а і певною мірою реально впливати на їх результати”¹⁷. Меджліс продовжує дотримуватися позиції про необхідність упровадження спеціальних виборчих квот для представників своєї етнічної спільноти.

За роки незалежності і особливо в процесі та після виборів депутатів парламенту України та Верховної Ради АРК і місцевих рад у 2002 році, а також в ході президентських виборів в Україні 2004 року в Криму склалися відносно усталені групи інтересів, представлені в регіональних партійних осередках та громадських організаціях і блоках з власними мас-медійними ресурсами. Однак попри те, що в регіоні функціонують відділення практично всіх великих загальноукраїнських партій, тут так і не сформувалося скільки-небудь потужної групи, здатної домінувати на місцевому політичному та (або) економічному просторі, як, приміром, це сталося в Донецькій області.

Тому парламент і уряд автономії постійно перебувають у динамічному русі внутрікримських домовленостей, сторони яких нерідко утворюють несподівані в ідейно-політичному сенсі альянси, а також змушені звертатися за підтримкою до Президента держави та впливових угруповань всеукраїнського рівня. Вибори рад всіх рівнів у 2006 році, які відбудуться за пропорційною системою, вірогідно внесуть значні зміни в політичні конфігурації, що склалися. В цих

конфігураціях найвпливовішими є кілька кримських регіональних організацій (КРО) політичних партій України.

КРО Партії регіонів. Очолює депутат і перший заступник голови республіканського парламенту В. Кисельов. Пізнаваність і електоральну підтримку партія здобула головним чином під час прем'єрства В. Януковича та президентської кампанії 2004 року, а також популярними в регіоні ідеями регіоналізму. Члени партії – депутати ВР АРК входять у фракцію “Блок Віктора Януковича”, яка нараховує 20 членів (1/5 депутатського корпусу). Два “регіонали” – А. Грищенко та М. Колісниченко – віце-прем'єри кримського уряду. Крім того, ресурсами організації є зважена й толерантна політична поведінка Голови ВР АРК Б. Дейча, який вміло регулює динаміку інтересів місцевих еліт, в тому числі на рівні не тільки республіканської законодавчої, а й виконавчої влади, можливості парламентської газети “Крымские известия”, щотижневика “Республика Крым”, інформаційних програм Державної ТРК, а також найтиражнішої на півострові “Крымской правды”. КРО ПР активно інтегрує в свої лави керівництво Російської громади Криму та партії “Руський блок”. В процесі кампанії 2006 року з виборів парламенту України, Верховної Ради АРК та місцевих рад “регіонали” започаткували кампанію збору підписів за проведення консультативного референдуму про надання російській мові статусу державної. Частиною політикуму Криму ця акція розглядається як піартехнологія, оскільки в автономії російська мова де-юре і де-факто є офіційною. Проблемною в цих регіонах швидше є ситуація з реальним статусом української та кримськотатарської мови. Кримські організації Партії регіонів і “Руського блоку” утворили на місцевому рівні блок “За Януковича”, який претендує на перемогу у виборах ВР автономії у 2006 році.

КРО нещодавно створеної партії “Народний Союз “Наша Україна”. Очолює народний депутат України В. Шкляр, який претендував на посаду глави уряду автономії. Але очолив Раду Міністрів АРК вже згадуваний його однопартієць А. Бурдюгов. Цей вищий орган виконавчої влади спирається на партійну фракцію та домовленості з іншими фракційними утвореннями Верховної Ради автономії, а також на підтримку Президента України В. Ющенка і ту частину місцевої еліти, яка за будь-якої “політичної погоди” більше

схильна бути з владою, аніж в опозиції. КРО НСНУ має можливість активно використовувати Державну телерадіокомпанію “Крим” та щоденну казмінівську “Крымскую газету”. Створила власні пресові видання – газети “Новую Крымскую” и “Таврические ведомости”.

КРО Народно-демократичної партії. Після президентських виборів її голова С. Куніцин мусив піти з посади керівника уряду автономії. Однак організація має розгалужену структуру в районах і багатьох населених пунктах, а також певні бізнес- та інформаційні ресурси: щотижневу газету “Крымский обозреватель”, FM-радіостанцію “Лидер” та інші. Утворений в АРК під вибори 2006 року виборчий “Блок Сергія Куніцина” вибудовує свою кампанію навколо проекту альтернативного “тіньового” уряду як основи майбутнього Кабміну автономії і гасел недопущення перегляду положень російсько-української угоди про базування Чорноморського Флоту РФ в Криму.

КРО Соціал-демократичної партії України (об’єднаної). Одна з найбільш структурованих та організованих партійних організацій регіону. Опозиційна до чинної влади. Популярність здобула і підтримує не тільки під час виборчих кампаній, а й у “міжсезоння”. Очолює республіканський осередок народний депутат України Ю. Фікс. Членами організації є кілька народних депутатів, з іменами яких пов’язують підприємства паливно-енергетичного комплексу автономії, а також 4 депутати республіканського парламенту. Мас-медійний ресурс представлений переважно місцевим додатком до всеукраїнської партійної “Нашей газеты +”. У виборчій кампанії 2006 року утворила виборчий блок “НЕ ТАК” спільно з Республіканською партією України та об’єднанням “Жінки за майбутнє”. Блок намагається консолідувати навколо себе виборців, прихильних ідеям проведення всеукраїнського референдуму з питань вступу України до НАТО та інтеграції країни з Росією, Білоруссю і Казахстаном в рамках Єдиного економічного простору (ЄЕП).

КРО Комуністичної партії України. Розгалужена, дисциплінована опозиційна партійна структура зі стійким електоратом і сильним лідером Л. Грачем. Маючи доволі чисельну фракцію, організація нині менше впливає на реальні політичні процеси, можливо, через поразку лідера на республіканських виборах і його депутатство у

Верховній Раді України. Однак представниця партії О. Асмолова працює віце-прем'єром в уряді А. Бурдюгова. Партійна газета "Комуніст Крима" мало популярна. Але цю обставину не варто відносити до слабких місць організації, оскільки комуністи тісно співпрацюють з однією з найпопулярніших в автономії щотижневою газетою "Крымская правда".

З метою розширення електоральної бази цієї політичної сили за рахунок російсько-орієнтованого електорату Л. Грач успішно розбудовує в автономії структури Всеукраїнського громадського об'єднання "Наследники Богдана Хмельницького". Останні жорстко опозиційні до Меджлісу. Разом ще з 19-ма політичними і громадськими організаціями вони увійшли в утворений комуністами "Лівий фронт України".

КРО партії "Трудова Україна". Тривалий час була тісно пов'язана з народним депутатом В. Горбатовим. Керівник організації В. Тетерятников відзначився активною участю в кримському об'єднаному штабі В. Януковича. І без того маловпливова КРО переживає кризу разом з усією партією через конфлікт між В. Коновалюком, В. Сивковичем та О. Кужель.

КРО партії "Союз". Неформальним лідером на всеукраїнському і офіційним на республіканському рівні є народний депутат України Л. Миримський. Від початку створення і особливо після останніх президентських виборів активно експлуатує ідею союзу слов'янських держав, проросійський та російськомовний фактори серед частини населення автономії. Популярність тримається на активній опозиційній діяльності в республіканському парламенті, а також на ресурсах контрольованого Л. Миримським медіа-холдингу, до якого входить популярна газета "Крымское время".

Російська громада Криму (РГК). Очолує О. Родивілов. Об'єднання формально не є політичною партією. Однак після успішних виборів до Верховної Ради АРК (6 депутатів) стало таким по суті. РГК входила до складу утвореного в 2001 році "Руського блоку Криму" разом з Російським рухом Криму та Конгресом російських громад Криму. Після президентських виборів продовжує співпрацю з Партією Регіонів і її лідером В. Януковичем. Видає газету "Русский мир". Популярність поміж російськомовного населення

здобуває агресивною антимеджлісівською позицією. Основним джерелом фінансової підтримки спершу був фінансований мером Москви Російський культурний центр у Сімферополі. Останнім часом культурний центр дистанціювався від політики в бік реального сприяння розвитку російського мовного та культурного середовища. В проросійських та антимеджлісівських діях РГК співпрацює зі структурами, контрольованими Л. Грачем та Л. Миримським, які, втім, будуть конкурувати між собою під час виборів 2006 року.

КРО Народної партії – елітна група аграріїв Криму, очолювана А. Корнійчуком – відомим і впливовим кримським політиком. Невисока політична активність організації та низька її присутність в загальнореспубліканському інформаційному просторі компенсується наявністю в її лавах формальних і неформальних лідерів в сільськогосподарських районах автономії, які, до всього, контролюють значну частину преси місцевого рівня.

Громадська організація “Прозора влада”. Очолює в минулому прем’єр-міністр КМ АРК А. Сенченко. Порівняно невелика кількість членів компенсується їх вагомістю у владному та бізнесовому секторах автономії, ініціативністю та підприємливістю керівника. Основним ресурсом впливу групи в автономії є популярна ТРК “Черноморская”. А з осені 2005 року ще й особистий авторитет Ю. Тимошенко – лідера “Батьківщини” та іменного всеукраїнського політичного блоку, республіканські структури яких А. Сенченко очолив як виконуючий обов’язки керівника. Такий альянс підвищує можливості КРО “Батьківщини” в регіоні, в тому числі за рахунок спроб створити альтернативу Меджлісу як виразнику інтересів репатріантів: визначився вектор співпраці з рухом “Кримськотатарський блок” (Е. Гафаров та інші), готуються заходи із залучення парламентських можливостей “Батьківщини” для вирішення проблем репатріантів. А. Сенченко очолив кримську організацію “Блоку Юлії Тимошенко”.

Активізувала роботу досі не надто популярна, хоча й чисельна за кількістю членів КРО Соціалістичної партії України, новим керівником якої став П. Устенко, який тільки почав входження в політичну еліту АРК. КРО “педалює” тему кримської ідентичності і кримської солідарності через реалізацію пропагандистської кампа-

нії “Я – кримчанин”. Організація видає власну щотижневу газету “Вестник Тавриды”.

Маловідомі в Криму регіональні організації Селянської партії України, партії “Віче” і партії “Народна влада” наприкінці 2005 року утворили місцевий виборчий блок “За Крим”. Сформували регіональні виборчі списки також “Український народний блок Костенка і Плюща” та Українська республіканська партія “Собор”, Партія “Реформи і порядок”, Партія промисловців і підприємців України, Партія зелених України.

Останнім часом чимдалі гучніше заявляє про себе очолювана О. Гресом КРО однієї з наймолодших в державі Республіканської партії України. Серед найвідоміших її ініціатив – збір підписів під відкритим листом до глави держави з питанням: Які конкретно заходи Ви, як Президент України, маєте намір вчинити, щоб не допустити створення на території Криму державного утворення за національною ознакою. Під таким утворенням “республіканці” мають на увазі кримськотатарську автономію.

Натомість КРО Народного руху України саме кримських татар має основною своєю соціальною базою в Криму. Меджліс кримськотатарського народу традиційно блокується з НРУ, найперше під час виборів до Верховної ради України. Ще у передвиборній програмі 1998 року НРУ взяла на себе зобов’язання сприяти визнанню Курултаю та Меджлісу як представницьких органів кримськотатарського народу, визначенню правового статусу Криму в складі Української держави на основі природних прав його корінних народів”¹⁸.

Втім, остання формула дає простір для найрізноманітніших трактувань, зважаючи на широкий діапазон визначення понять “природні права” та “корінні народи”. На виборах 2006 року в республіканський парламент першим номером списку НРУ став один з лідерів Меджлісу Р. Чубаров.

Всупереч поширеним уявленням кримськотатарська спільнота в суспільному просторі автономії представлена не тільки Меджлісом. Так, у підготовці та скликанні II Курултаю кримськотатарського народу в Криму одну з вирішальних ролей відіграла Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР). Її було

утворено в Ташкенті 1989 року. Першим керівником ОКНР став М. Джемільов.

3 серпня 1993 року в Україні офіційно зареєстровано Національний рух кримських татар (НРКТ). Ця організація виникла наприкінці 1980-х років навколо Ферганської ініціативної групи Ю. Османова (був убитий в листопаді 1993 року). Друкований орган руху – газета “Арекет”. Напрямок діяльності – відновлення національної цілісності, прав і стану кримськотатарського народу.

Принципових відмінностей в стратегічних цілях ОКНР та НРКТ немає. Останній, тим не менше, різко критикує ОКНР та Меджліс, зокрема за співпрацю з українською владою, вбачаючи цій співпраці зраду національних інтересів. За змістом така критика виглядає швидше опозицією особисто до М. Джемільова, Р. Чубарова та деяких інших кримськотатарських лідерів. Можливо, саме тому авторитет і впливи НРКТ в народі невеликі і виявили тенденцію до пониження.

Під час останніх парламентських (2002 р.) і президентських (2004 р.) виборів активізувала свою діяльність в Криму пов’язана з Донецькими елітами Партія мусульман України (ПМУ), лідер якої Е. Брагін не приховував намірів створити альтернативу Меджлісу. Ще під час парламентських виборів 1998 року ПМУ заявила про необхідність прийняття закону про статус кримськотатарського народу в Україні, відтворення в Криму національно-територіальної автономної республіки, використання тут кримськотатарської мови нарівні з державною та ін.¹⁹.

В період виборчої кампанії 2006 року ПМУ припинила існування і влилася в Партію Регіонів. Інтегрувавши ресурс колишньої партії мусульман, “регіонали” розраховують розширити свою електоральну базу в кримськотатарському середовищі.

Опозиційність до Меджлісу демонструють ще кілька малочислених утворень – світських, як приміром, вищезгаданий “Кримськотатарський блок” (Е. Гафаров та інші) і, головним чином, – радикально-ісламістського штибу, передовсім ваххабітські формування. Місіонерська діяльність останніх, здійснювана, поміж іншого, через різні зарубіжні фонди та організації, часто суперечить вітчизняному законодавству щодо релігійної сфери.

Відповідні факти частішають, але ще частішими є спроби деяких ЗМІ “розкрутити” тему “ісламської загрози”. Зазвичай це відбувається перед та під час кампаній з виборів Президента України, Верховної та місцевих рад. В багатьох подібних випадках до з’ясування реальної ситуації й здійснення необхідних правових дій мають долучатися Служба безпеки України (СБУ), прокуратура та інші правозастосовні органи.

Так, в розпал минулих 2004 року президентських виборів активну інформаційну кампанію в АРК розгорнув український осередок організації “Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі” (в перекладі – Партія ісламського визволення) в особі її спікера Абдуселяма Селяметова. В деяких місцевих ЗМІ висловлювалися версії про зв’язок цієї інформаційної кампанії з Партією мусульман України та Партією регіонів. В інших – акцентувалася реальність загрози поширення ісламського екстремізму.

Відомо, що “Хізб ут-Тахрір” було утворено як екстериторіальну міжнародну партію в 1953 році релігійним діячем, суддею шаріатського суду в Єрусалимі Такіуддіном аб-Набхані. Після його смерті в грудні 1977 року на чолі партії став йорданець палестинського походження Абдул Кадім Заллум. Ідеологія партії – іслам. Мета – поширення ісламської віри та ісламського способу життя шляхом джихаду, а також створення єдиної теократичної держави – Халіфату.

Слово “джихад” з арабської мови перекладається як старанність, намагання, напруга зусиль. Мусульманські богослови виокремлювали: “джихад серця” – боротьбу з власними негативними рисами; “джихад слова” – повеління того, що заслуговує схвалення, й заперечення того, що засуджується; “джихад руки” – покарання злочинців і порушників загальноновизнаних норм; “джихад меча” – збройна боротьба проти “невірних”.

Така багатозначність поняття уможливорює його застосування в різних вимірах. Помірковані ісламісти дотримуються позиції про джихад як самовдосконалення й прагнення працювати заради просвітницьких цілей і піднесення культури народу, передовсім релігійної, та зміцнення економічної й оборонної потуги ісламських держав. Мусульманські праві радикали тлумачать джихад у вкрай агресивному сенсі.

Останніми роками стало відомо про діяльність “Хізб ут-Тахрір” в країнах СНД – Казахстані, Киргизстані, Таджикистані, Азербайджані, Україні, Росії. Реакція влади на цю діяльність всюди різна. 14 лютого 2003 року Верховний Суд Російської Федерації (РФ), зокрема, після розгляду в закритому засіданні цивільної справи по заяві Генерального прокурора РФ визнав терористичними “Хізб ут-Тахрір” та ще 14 ісламських організацій і заборонив їх функціонування на території РФ. Рішення про заборону “Хізб ут-Тахріру” мотивувалося тим, що ця партія має на меті усунення неісламських урядів від влади і встановлення ісламського правління у світовому масштабі, а основні форми її діяльності полягають у войовничій ісламській пропаганді, нетерпимій до інших релігій, активному вербуванні прихильників та цілеспрямованій роботі з внесення розколу в суспільство (передовсім пропагандистської, з потужною фінансовою підтримкою).

“Хізб ут-Тахрір” заборонена також в Німеччині, багатьох державах Близького Сходу, Узбекистані та інших.

В Криму вже згадуваний А. Селяметов заявляє, що метою “Хізб ут-Тахрір” є просвітництво й недопущення асиміляції та розчинення мусульман в західних цінностях, що вона має намір формально зареєструватися як політична партія або як громадська організація. Однак під час прес-конференції в Сімферополі 5 квітня 2005 року А. Селяметов відмовився повідомити про структуру, чисельність та керівників організації²⁰. Тож остаточної відповіді на питання, є “Хізб ут-Тахрір” в теперішньому Криму ісламським чинником з законспірованою структурою чи політтехнологічним ресурсом якоїсь вітчизняної або зарубіжної групи інтересів, – немає. Принаймні, для загалу.

Але в будь-якому разі, офіційна позиція Меджлісу і ДУМК полягає в рішучому запереченні ідеології й практики “Хізб ут-Тахріру” як таких, що підривають основи кримськотатарської ісламської традиції і вносять розкол в кримськотатарську громаду та кримське суспільство в цілому.

Жодні спроби “посунути” Меджліс досі не давали успіху. Головна причина цього очевидна: починаючи з червня 1991 року, коли в Сімферополі відбувся II Курултай – з’їзд, делегати якого обиралися

від усього кримськотатарського народу і який проголосував перший склад Меджлісу, цей орган формується саме як представницький орган всього народу в період між засіданнями Курултаю. Тому його суспільна вага не співмірна з вагою будь-якої з понад п'ятдесяти кримськотатарських громадських організацій. Крім того, Меджліс спирається на вибудовану донизу структуру меджлісів на місцях – міських, районних, планує утворити регіональні меджліси в місцях компактного проживання представників своєї спільноти за межами Криму – в Запорізькій, Херсонській областях. Через це лідери Меджлісу рішуче заперечують проти реєстрації своєї структури як політичної партії або організації і вимагають офіційного визнання повноправним представником всього кримськотатарського народу.

Критикуючи таку позицію, проросійські, комуністичні та деякі інші політичні сили автономії, в тому числі представлені в республіканській владі, використовують її як підставу для звинувачень Курултаю і Меджлісу в нелегітимності та нелегальності. І тим не менш вони змушені рахуватися з цими представницькими структурами народу-репатріанта.

Тим часом Меджліс де-факто визнали поза межами України в державах, де є кримськотатарська діаспора. З ним підтримують контакти керівництво Краснодарського краю Росії, урядові кола і неурядові структури Туреччини, Румунії, США, Німеччини та інших; він співпрацює з комісіями та програмами ООН, міжнародними європейськими організаціями.

Досвіду міжнародної співпраці засновники Меджлісу почали набувати ще до повернення народу на батьківщину, налагоджуючи контакти з зарубіжною кримськотатарською діаспорою, зокрема в США²¹. Тут у середині 1970-х років утворився і розпочав активну роботу Національний центр кримських татар (НЦКТ). Його першовитоком був “Комітет боротьби за повернення кримських татар на свою батьківщину”, очолюваний Фікретом Юртером Кирилми. НЦКТ неодноразово звертався до українського уряду й урядів інших держав і міжнародних організацій на підтримку вимог народу-репатріанта та його лідерів, клопотав про офіційне визнання Меджлісу кримськотатарського народу, сприяв пошукові за кордоном джерел надання фінансової, технічної та іншої допомоги репатріантам.

Представники Меджлісу активно співробітничать також з Робочою групою ООН по корінних народах. Серед структур, з якими тісно співпрацює Меджліс – ООНівська Програма розвитку та інтеграції Криму (ПРІК). Місія ПРІК щорічно виділяє фінансову допомогу на соціально-культурний розвиток і благоустрій територій поселення репатріантів²².

Завданнями, які прагне вирішувати в Криму Місія, визначено такі: сприяння вдосконаленню системи місцевого самоуправління та процесам інтеграції шляхом стимулювання громадян багатонаціональних громад до активної участі в процесі покращення умов життя спільно з місцевими органами влади; скорочення економічної нерівності між групами, які користуються меншими правами, та іншим населенням шляхом створення можливостей для отримання доходів і працевлаштування, особливо через підтримку приватного підприємництва й розвитку малих та середніх підприємств; сприяння збільшенню терпимості та соціального єднання через освіту й культуру, поліпшення якості та збільшення доступності базової інфраструктури та соціальних послуг у бідних районах; підвищення здатності до реагування в районах потенційного виникнення конфліктів шляхом створення системи моніторингу людської безпеки та розвитку²³.

Благодійну допомогу на облаштування, придбання житла і будівництво молодіжних культурних центрів у місцях компактного проживання репатріантів – кримських татар надає Турецька агенція міжнародного співробітництва і розвитку (ТІКА). Тісно контактуючи з Меджлісом, ТІКА також налагоджує зв'язки з владою автономії задля розроблення й реалізації взаємовигідних інвестиційних проєктів, упровадження яких може позитивно вплинути не лише на соціально-економічну, а й на етнополітичну ситуацію в регіоні²⁴. Певну допомогу народові-репатріанту надають різні урядові структури Туреччини. Її Міністерство освіти, приміром, у 2004 році запропонувало 45 місць у вузах своєї держави для безоплатного навчання кримськотатарської молоді²⁵. Меджліс разом з Кримськотатарським Молодіжним центром став одним з головних ініціаторів проведення в Стамбулі в листопаді 2005 року Курултаю Міжнародного об'єднання тюркської молоді.

В рамках своїх міжнародних контактів Меджліс прагне сприяти задоволенню релігійних потреб співвітчизників, надаючи при цьому першорядного значення підтриманню національної віросповідної традиції. Так, з 1997 року благодійний фонд “Крим-2000” тісно співпрацював з Саудівською Аравією в організації відправлення кримських прочан-мусульман до Мекки та Медини. Король Саудівської Аравії фінансував подібні поїздки (хадж) особам, список яких надавався названим фондом. Останній після 2001 року в організації хаджів почав тісно контактувати з фондом “Ас-Суна” (Прямий шлях), утвореним прибулим до Криму із Саудівської Аравії шейхом Мухаммед Аль-Катані. Обидва фонди спільно з заснованою іноземними студентами-мусульманами організацією “Бірлік” також опікувалися залученням коштів для будівництва мечетей та допомоги репатріантам. Однак через певний час у питаннях організації хаджів між названими фондами і Духовним управлінням мусульман Криму та Меджлісом виникли розбіжності. Вони вилилися в дискусію, однією з вірогідних спонук якої стала прихильність сторін різним версіям ісламу. Заступник Голови Меджлісу народний депутат України Р. Чубаров з цього приводу сказав так: “Дуже не хотілося б, щоб якісь фонди, окрім допомоги, ще й приносили нетрадиційні для кримських татар течії і тлумачення ісламу”²⁶.

Навколо Меджлісу сформовано доволі потужну мас-медійну групу, яка включає власну студію на ДТРК “Крым”, телекомпанію “Атлант-СВ” та радіокомпанію, журнал “Кырым”, популярний щотижневик “Яны Дунья”, щотижневу газету “Толос Крыма”, Інформаційний бюлетень “Кримські студії”, журнал “Кримськотатарське питання” та низку інших видань.

З Меджлісом мусить рахуватися як кримська, так і всеукраїнська влада. Перший новопризначений після всеукраїнських президентських виборів голова кримського уряду В. Матвієнко підписав з Меджлісом протокол, яким узгоджувалися позиції та дії Ради Міністрів АРК і представників кримськотатарського народу. В травні 2005 року мали місце офіційні зустрічі Президента України В. Ющенка з лідерами Меджлісу, на яких обговорювалися як окремі проблеми репатріантів – соціально-економічні, участі у владі та інші, так і принципи – щодо бачення державно-політичних пер-

спектив кримськотатарського народу. Тоді глава держави запропонував Меджлісу відмовитися від деяких вимог Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу. У відповідь М. Джемільов пояснював, що ця декларація передбачає суверенітет не як рух до якогось державного утворення, а лише розроблення механізмів представленості кримських татар в структурах представницької, виконавчої і судової влад, а також надання кримськотатарській мові статусу офіційної²⁷.

Отже, і в питанні офіційного визнання статусу Меджлісу, і в частині тлумачення політичних перспектив народу-репатріанта першорядного значення набувають не політичні вимоги, заяви і пояснення, а чітка правова визначеність. Відсутність такої може стати спонукою не тільки до політико-правових дискусій, а й нерідко до не передбачуваних кроків, які суперечать чинному законодавству держави. В таких випадках колізія рідко обмежується власне юридичною сферою. І якщо не регулювати потенціал напруги, що виникає через різне правове розуміння політичних вимог, завжди реальною є небезпека загострення протистояння аж до силових його форм. Тому фахова дискусія з приводу стратегій законодавчого забезпечення процесу відновлення прав репатріантів та їх соціальної адаптації має бути актуалізована із залученням до неї всіх зацікавлених сторін і груп інтересів. В колі суб'єктів творення адаптаційного правового поля обов'язково мають бути представлені структури і представники кримськотатарського національного руху.

¹ Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 221-224, 267-277, 343; Котигоренко В., Панчук М. Висвітлення у вітчизняній політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми в Україні // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ. – К., 2003. – Вип. 23. – С. 180 – 202; Хаялі Р. Крым в период Второй мировой войны: историография и опубликованные источники // Там само. – С. 79 – 96; Галенко О. Проблеми дослідження депортацій народів Криму у роки Другої світової війни // Там само. – С. 97 – 110; Макаренко Н. Етнополітичний та етносоціальний розвиток Криму у другій половині 50-х – кінці 80-х рр.. XX ст. Історіографія проблеми // Там само. – С. 111 – 137; Поліщук Ю. Включення Кримської області до складу УРСР (історіографія проблеми) // Там само.

– С. 138 – 157; Ляшенко О. Етнополітичний розвиток Криму в умовах незалежної України. До питання про історіографію проблеми // Там само. – С. 158 – 179; Калакура О. Сучасна етнокультурна та освітня ситуація в АРК як об'єкт наукового дослідження // Там само. – С. 203 – 215; Войналович В. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: історіографія проблеми // Там само. – С. 216 – 234; Кирюшко М.І. Бойцова О.Є. Іслам в Криму: релігійна самоідентифікація кримськотатарського народу. – К.: Світогляд, 2005. – 299 с.; Латишева Е. Современная историография образовательных и культурных интеграционных процессов в крымскотатарском социуме // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К.: Світогляд, 2004. – С. 296 – 306; Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К.: Світогляд, 2005. – С. 35 – 69.

² Панчук М.І. Етнополітична історія Криму: до питання історіографії // Історичний журнал. – 2005. – №3. – С.41 – 56; №4. – С.41 – 45.

³ Панчук М.І., Рафальський О.О. Етнополітичний розвиток Криму – актуальна і малодосліджена проблема // Кримські студії. – 2005. – №1 – 2. – С. 50 – 77.

⁴ Детальніше див.: Мальгин А. Крымский узел. – Симферополь: Новый Крым, 2000 г. – 160 с.; Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др. – Симферополь: Издательский Дом “Амена”, 1998. – С.117–134; Тищенко Ю., Піховшек В. Повернення кримських татар: Хроніка подій. – Київ: УНЦПД, 1999. – 344 с.; Габриелян О.А. Политические процессы в Крыму. Последнее десятилетие ХХ века. – Симферополь: Таврия, 2000. – 160 с.; Крим в етнополітичному вимірі... – С. 388 – 408.

⁵ Це підтверджується доповіддю Голови ВР АРК Л. Грача у парламенті Криму при обговоренні проекту Конституції (Голос України. – 1998. – 25 листопада).

⁶ Авдет. – 1998. – 24 ноября.

⁷ Див: Там само. – С. 241, 242, 245.

⁸ Депортовані... – С. 257 – 258.

⁹ Семена Н. Крым: борьба и единство цивилизации // Зеркало недели. – 1999. – 16 октября; Тищенко Ю., Піховшек В. Назв. праця. – С. 236-237.

¹⁰ Выступление М. Джемилева на траурном митинге 18 мая 2001 г. в г. Симферополе // Голос Крыма. – 2001. – № 22 (25 мая).

¹¹ За даними Управління внутрішньої політики та інформаційних технологій РМ АРК // Архів автора.

¹² Заява представників кримськотатарського народу при Президентові України “Про ймовірність існування організованого злочинного угруповання”

вання в органах виконавчої влади і місцевого самоврядування Нижньогірського району АРК” // Кримськотатарське питання. – 2000. – №4. – С.6–7.

¹³ Кримськотатарське питання. – 2000. – №3. – С.15.

¹⁴ Див.: Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2003. – С.85.

¹⁵ Виступ Мустафи Джемільова на першій сесії 4-го Курултаю кримськотатарського народу (м.Сімферополь, 9 листопада 2001 р.) // Кримські студії. – 2001. – №5–6. – С.16.

¹⁶ Чубаров Р. Вибори 31 березня 2002 року в Автономній Республіці Крим // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – Травень – серпень 2002. – №3 – 4 (15–16). – С.24 – 27.

¹⁷ Там само. – С.27.

¹⁸ Народний рух України. Виборча програма // Політичні партії України. – К.: “К.І.С.”, 1998. – С. – С. 193.

¹⁹ Партія мусульман України: Передвиборча платформа // Там само.– С. 326. – С. 473–474.

²⁰ Новый регион – Крым. – 2005. 16 мая.

²¹ Детальніше див.: Сейгаметов Э. Роль американской диаспоры в кримскотатарском национальном движении // Голос Крыма. – 2002. – 18 октября, 25 октября, 1 ноября.

²² Радеева Л. Приоритет программы – жилье для репатриантов // Крымские известия. – 2003. – 13 февраля.

²³ ПРООН/ПРИК. Годовой отчет по проекту за 2003 г. // Архів автора.

²⁴ Агентство деловой информации “Контекст” / Крым. – 2003. – 17 февраля.

²⁵ Контекст-медиа / Крым. – 2004. – 16 марта // <http://www.context.ua.com>

²⁶ Цит. За: Самар В. Мекка і Медина між Сциллою та Харибдою // Дзеркало тижня. – 2004. – №4(479). – 31 січня. – С.3.

²⁷ Самар В. – Мустафа Джемилев: “Нам нужно было бы высказать слова благодарности, потому что мы сделали все возможное, чтобы нейтрализовать сепаратизм в Крыму” // Зеркало недели. 2005. 21 мая.